

Meghívás kivégzésre

VISSZHANG - LXVII. évfolyam, 19. szám, 2023. május 12.

Írásom címét Vladimir Nabokov antiutópikus regényéből vettem kölcsön. Berlinben írta, 1934-ben, már két birodalom ismeretében. Le kell lőnöm a regény poénját: a főhőst, aki egyre csak várja kivégzését, végül lenyakazzák, utána azonban feláll, és sértetlenül átsétál egy másik világba, a hozzá hasonló emberekhez.

Agnieszka Matusiak cikkében, amely írásra provokált ([A kivégzett újjászületés 3.0. A „nagy orosz kultúra” birodalmi genetikai öröklődése](#), *ÉS*, 2023/16., ápr. 21.), lényegében kivégzi az orosz irodalmat. A cím mindkét fele idézet. Az első egy ukrán történésztől, Jurij Lavrinyenkótól, aki a kivégzett újjászületést az 1930-as évek ukránellenes sztálini terrorjára érti. Matusiak pedig a második világháborús elveszett nemzedék után a mai ukrainai háború veszteséget tartja harmadiknak (3.0). A cím második felét, ezt a mellbevágó kifejezést Jurij Andruhovics ukrán író írta le cikkében. Nabokovtól vett címem arra a reményre utal, hogy mindkét kivégzés kiszemelt áldozata megmarad.

A szaggatott szerkezetet és manipulatív érvelést is kifogásoló válaszcikkem már elkészült, amikor felfigyeltem rá, hogy az Andruhovics-cikk dátuma 2022 áprilisa. Elkezdtem Matusiak eredetije után nyomozni (az *ÉS* nem közölt forrást, se dátumot). Amikor előkerült a majdnem dupla terjedelmű lengyel eredeti, kidobhattam a szövegem felét. (*A rövidítést terjedelmi okokból kérte a szerkesztőség – a szerk.*)

Az akadémiai adatbázisba feltöltött szerzői eredeti¹ is 2022. április 15-i, ami megmagyarázza dühét. Emlékszünk az akkori hangulatra. Az elmúlt évben volt időnk töprengeni, én is megtettem cikkeimben és pár hete megjelent könyvemben is. De más különbségek is vannak. Az eredetiben nincs idézőjel a címben, a magyar változatban aránytalanul soknak tűnő idézet ott szervesen illeszkedik, több (bár kiragadott) irodalmi idézetből építkezik, a történeti áttekintés teljesebb, és harminc részletes lábjegyzet tölti ki a logikai hézagokat. A cikk a *Gazeta Wyborcza* felkérésére írt reakció egy interjúra, amelyben Tadeusz Klimowski professzor „felmenti” az orosz kultúrát a háborús felelősség alól.

Javában építgettem fel romjaiból cikkem újabb változatát, amikor kérésemre befutott a szerkesztőségtől az ő forrásuk. Rövidítettük, tették hozzá. Ez a lengyel szöveg² csak negyedével volt hosszabb, mint a magyar, a hosszú lengyelnek pedig kétharmada, ám alatta állt még egy hivatkozás egy hosszabb ukrán fordításra, amely a hosszú lengyelre hasonlított.³ Itt álltam négy különböző hosszúságú szöveggel három nyelven, ebből a rövidített lengyelt rövidítette tovább a magyar. És most írok egy reakciót a kedves olvasónak, aki egyik eredetit sem, s talán a magyar verziót sem olvasta. Nagy volt a csábítás, hogy egy hét intenzív írás után sutba dobjam az egészet. Ettől csak az *Élet és Irodalom* bizalma és a szakmai kihívás tartott vissza, de főként a képzeletbeli olvasó, akiben talán újabb gondolatokat ébreszthetek homályos ellenérzések helyett.

Fentiek ellenére megértem, hogy az *ÉS* közölte a cikket, még ha felemásan is, mert bár így töredékes, de rendkívül informatív. Az eredeti a zaklatott történelmi múlt bővebb háttérében jobban kirajzolja, hogy Matusiak igen tágan értelmezi a kultúrát. Én azonban főleg az irodalomra koncentrálok, a szakmámra.

Osztom Matusiak álláspontját a birodalmi orosz törekvések határozott elutasításáról és az irodalom újraértékeléséről, csak másképpen képzelem. Amivel Matusiak azonosul, azt én csak empatikus, bár szomorú megértéssel nézem: a háborús ukrainai túlreakciókat, a minden-ami-orosz eltüntetésének fizikai igényét (utcák átnevezése, tananyag átírása). Jár a külső támogatás a lerohant országnak, minden orosz állami intézménnyel szemben indokolt a szankció és a kulturális bojkott. Matusiak az egész „nagy orosz kultúrát” kérdőjelezi meg, én csak a nyomasztó és hivalkodó „nagy” jelzőt, és azt le is vágom. Fel tudtam

volna pofozni szovjet, egyébként ukrán vendégeimet 1978-ban, akik minden budapesti látványosságra azt mondták, hogy náluk szebb, vagy ha itt szép, akkor náluk nagyobb.

Matusiak orosz irodalomról ír, pedig a birodalomról lehámozott orosz nyelvű irodalom lenne a pontos.⁴ Az orosz nyelvű irodalom kiterjedésében nagy, területileg homogén, de nemzetileg nem, és ugyan zöme birodalomban született, de attól még nem birodalmi. Az orosz irodalmat meg sem ingatná, ha Matusiak egyoldalúan válogatott szerzőit kidobnánk belőle. Az orosz irodalom ugyanis a belefoglalt borzalmakban, az egy lelki négyzetcentire jutó nyomorúságban így is világelső maradna.

Alapvető tartalmi csúsztatás, hogy Matusiak számára mintha nem létezne egyetlen nem birodalmi szemléletű orosz író sem. Meg sem említi azokat, akik mindent megtettek a birodalmi szemlélet lebontásáért, akik ellene mentek és áldozatai lettek a birodalomnak, valamint a hatalomnak vagy háromszáz éve. Elhallgattatás, kényszeremigráció, házkutatás, kínvallatás, száműzetés, börtön, láger, kényszerpszichiátriai kezelés, zárt osztály, kivégzés. Mintha Matusiak nem lenne képben. Nem említi Goncsarovot, Zamjatyint, Babelt, Luncot, Vaginovot, Olesát, Pilnyakot, Harmszot, Zoscsenkót, Platonovot, Salamovot, Dombrovskijt, Akszjonovot, A. Kuznyecovot, Vlagyimovot, Gorensteint, Szluckijt, Vojnovicsot, Ve. Jerofejevet, Dovlatovot, Prigovot, hogy csak kapásból említsek ellenszerzőket. A posztmodern öt évtizede csontig felszámolta a birodalmi örökséget, kinevette, kiforgatta, leépítette, ízekre szedte, miszlikbe szaggatta, sárba taposta, lehúzta a vécén. Dosztojevskijt is (Szorokin: *Dostoevsky-trip*), Puskin-kultuszt is (Dovlatov: *Puskinland*), hogy csak két magyarul is olvasható példát említsek. Ha úgy vesszük, ez az én magánkánonom. Írhatnám, hogy a másik orosz irodalom, de nem, ez maga az orosz irodalom. Hol van az utóbbi ötven év Matusiak listáján?⁵

Kortárs kulturális jelenség, hogy a periféria visszavág. A kis népek, kis kultúrák fensőbbisége, a másság és vegyesség értéke, a határterületek (ami Ukrajna nevében is benne van) felértékelődése a XXI. század kultúrájának új jelensége. A perifériák kultúrája domináns szerephez jut az egykori centrumok kifáradt kultúrájával szemben. Ez még egy ok, amiért a jelenkori művészeti világtrend számára az ukrainai kortárs irodalom és művészet élvonalba kerülhet, és a rá irányuló figyelem nemcsak a háborús áldozatiság miatt érdekes, hanem helyi értékén. Ezt kellene előtérbe helyezni.

Ukrajna új keletű nyugatossága persze elfogadhatatlan az örök Nyugat–Kelet vitában utóbbira felesküdt pánszláv hajlamú orosz nacionalizmus számára. Hogy ez ma is jelen van az orosz kultúrában, abban egyetértek Matusiakkal, azonban ez nem „genetikus öröklődés”, hanem a kultúra egyik vonulata, egy téma, ám egy tematikus vonal nem vérvonal. A kultúrára rátelepedő és azt kihasználó nagyorosz politikai ideológiában a pánszlávizmus pedig egy kidolgozott séma, amely a feldolgozatlan múlt konzervjéből táplálkozik. Az egészségtelen séma vonalának folytatói mindvégig látszottak az irodalomban, és ebben olyan egykori ellenzékiek is vezető szerepet játszottak, mint a túlbálványozott Szolzsenyicin (Matusiak nem említi). Mind nagyon tetszettek a nyugati kiadóknak, fesztiválokra mutogatták őket, és vette a közönség a virtigli nagyorosz léleknek vélt birodalmiságot (például Zahar Prilepintől, aki most a háború szószólója). Számítalan adóssága van a magyar fordításoknak, magánkánonom szerzőinél is sok a fehér folt. Képünk az orosz irodalomról nem teljes, és mi ehhez képest az ukrán irodalom helyén tátongó űr... Tudatlanságunk e téren látványos, és Matusiak cikkéből ítélve a lengyel helyzet sem más.

Matusiak mindenkit orosznak címkéz, aki része volt az orosz kultúrának, és aki most Ukrajna ellen harcol, mert „ugyanabban az oktatási rendszerben nevelkedtek”. Pedig nem kezelhetők masszaként az oroszok és ukránok, ahogy a magyarok és lengyelek, vagy bármely nemzet sem (lásd írásomat: *Fóbia és Fília, avagy cakpakk*, *ÉS*, 2022/34., aug. 26.). Matusiak tendenciózus válogatása és kiragadott idézetei a háború hatását tükrözik, fekete-fehér, barát-ellenség, háborús igenek-nemek fényében nem tud higgadtan elemezni.

Matusiak egyik téves tételét úgy nevezném: *szövegmetely*. „Tehát így állunk, a nagy, csodás irodalom, az orosz kultúra is felelős azért, ami ma történik Bucsában, Irpinyben, Borogyankában, Hosztomelben, Makarivban, Csernyihivben, Mariupolban, Herszonban.” Felelős? Ugyan a teljes szövegben több az idézet,

de a kiragadott mondatok nem győznek meg így sem. Sokszor hallottam hasonlót az utóbbi év során... Mintha bizony nem a rezsimnek felelnének azért, mire használják az írott szövegeket, a Bibliától kezdve Nietzscheig és tovább. Egy dörzsölt ideológus még Homéroszról is be tudja bizonyítani, hogy ellenforradalmár, pornográf vagy hazaáruló.

„A távoli orosz perifériák állampolgárai” is oroszok Matusiak számára, a közös nevelés miatt, mindenkit, aki valaha az orosz birodalom területén élt és él, egy kalap alá vesz, az erőszakot „genetikusan” terjesztő irodalom totális áldozataként. „Az egész orosz nemzetet terheli a felelősség szolidárisan, mert, nevezzük nevén a dolgot, nem maga Vlagyimir Putyin és a kísérete gyilkolja a népeiséget, hanem az egyszerű oroszok.”

Kötvé hiszem, hogy például a burját katona háborús brutalitásának Ukrajnában a Matusiak által (is) demonizált Dosztojevszkij vagy Gorkij narkotikus agyonolvasása lenne az oka, és egyáltalán, hogy az irodalom irányítaná. Az oroszországi kis nemzetekből érkező katonák atavisztikusan kegyetlenségének oka nem az orosz irodalom mételye, hanem a totális rendszer, a szinte szegregált ázsiai életmód, a drogok terjedése, az alkoholizmus stabil dominálása, a sztálinizmus mesterséges túléltetése, az orosz vezetés sugallta erőszak kultusz, a világháború mitizálása. Ám ez sem általánosítható: Burjátföldön komoly háborúellenes ellenállási mozgalom is kialakult, síneket robbantottak szinte kamaszok, behívott fiatalokért küzd egy nőmozgalom. Ők talán nem olvastak Dosztojevszkijt, vagy immunisak maradtak?

A cikkben említett ukrán írók és művészek mind-mind nagyon érdemesek arra, hogy végre megismerje őket a világ, ez a cikk leginformatívabb része (a teljes szöveg bővebb ebben is). Zavarba ejtő azonban, hogy a felsorolás párosítja őket az időben párhuzamos orosz világnagyságok árnyékával, és egy ellenük indított kizorítósdiba torkollik. „A klasszika-filológia területén alkotó Mikola Zerov professzor” műveihez képest „az orosz akmeisták legjobb költészete is elhalványul” – írja Matusiak (itt a magyarból kimaradt Mandelstam neve). Vagy: „nem volt páratlan kulturális jelenség Vszevolod Mejerhold színháza, mint évtizedeken át próbálták bebeszélni nekünk, mert ugyanekkor dolgozott Kijevben és Harkivban a zseniális Lesz Kurbasz, aki saját eredeti és felfedezésszámba menő színházkonceptiót dolgozott ki”. Miért ne állhatna egymás mellett és nem egymással szemben Mejerhold és Kurbasz, Zerov és Mandelstam? ⁶ Fura ez a birkózás. (Arról nem beszélve, hogy egyikük sem orosz, Mejerhold lengyel, Mandelstam zsidó...)

A szembeállítás valójában együvé boronálja az ukránokat és oroszokat. Mintha az orosz ellenpár féltékenységből kerülne ide. A jó ellenreklám a zéróreklám, és most ki vagyunk éhezve az elhallgatott ukrán kultúrára, abból vágyunk többre. A tételt, hogy „az ukrán kultúra önmagában is márka”, megtorpedozza a szájba rágó csúsztatás. Jómagam *Ukrajna nem orosz szemmel* címmel rendeztem vitaestet 2022 novemberében, hogy beszéljünk a független ukrán kultúráról, válasszuk le az oroszról, kezeljük önértékén. Matusiak elfogultsága viszont a tagadásra, sőt támadásra koncentrál, mintha az ukránok bemutatásához az orosz lerombolására lenne szüksége. Az igazi egyensúly persze az örvendő párhuzamos elemzéssel állna helyre, de erre alighanem évtizedeket kell most várnunk. Most emeljük inkább ki az ukránok önértékét.

Ukrajna Nyugathoz közelítése és csatlakoztatása a közép-európai regionális kulturális szférába és ezzel a globális kulturális közegbe nem pusztán az oroszokról leválasztással, hátrafelé hadakozva, hanem saját tartalmakkal és láncszemekkel tud megtörténni. Ahhoz, hogy megszabaduljon a „nagy testvér” árnyától, magával kellene törődnie. A most jól látható háborús erkölcsi fölényt és méltóságot megőrizve át kellene menteni a békébe. Csak remélem, hogy Matusiak is kimond valami hasonlót, de a posztkolonialitás zsargonja annyira ellepi szövegét, hogy összekeveredik a mondat is: „a Szovjetuniótól való opresszív függés után” nem a „dekoloniális poliverzum elemein alapuló” világot kell építeni, írja, hanem „teljes jogú alanyi polilógusban [polilógust?] képviselő világokból álló igazságos világot”.

A „genetikai öröklődés” szerencsétlen cím valami rossz-orosz-gonosznak a „birodalmi” genetikai öröklődését állítja. Ez óhatatlanul rasszista asszociációt kelt, bár felteszem, nem biológiai genetikára gondol az idézet szerzője. De akkor milyenre? Valami toxikus néplélekre? A szó felélesztése azért is

veszélyes, mert éppen ez a putyini logika alappillére. Matusiak cikkében az orosz gonoszság, kimondottan ördögiség öröklődése hajszálra úgy ábrázolódik, ahogyan a putyini ideológia levezeti a mai ukrán fasiszták jelenlétét.

Jóval a háború előtt kezdődtek az 1989-ben Andrej Szaharov elnökségével alapított emberi jogi szervezet, a totalitarizmus áldozatainak adatait gyűjtő Memorial elleni támadások. Több százazres archívumukban, ahol a lágerfoglyok, elítéltek és kivégzettek adatait gyűjtötték, rábukkantak németekkel kollaboráns ukrainai lágerőrökre, akik szovjet lágerban haltak meg. Egész kampány épült fel arra, hogy kollaboránsok kerültek az ártatlan áldozatok közé, egyenesen a németekkel együttműködő ukrainai policájok utódaiként fasisztának bélyegezték a mai ukránokat.⁷ A már 2012-ben idegen ügynöknek nevezett Memorialt 2021 decemberében felszámolták, majd 2023 márciusában irodáit szétdúlták és anyagaikat elkobozták. A vád szerint „a Memorial számos munkatársa a kollaboránsokat a politikai elnyomás áldozataival tette egyenlővé, és a média segítségével tudatosan hamis információkat terjesztett a Szovjetunió második világháború alatti tevékenységéről”.⁸

Ukrán-orosz konfliktust okozott a 2020-ban felállított holokauszt-kutatóintézet kérdése is Babij Jarnál, talán mert az egy első lépés lehet a múlttal szembenezésben. Itt, Kijev külterületén, 1941. szeptember 27-től pár nap alatt a német megszállók hathatós helyi ukrán segítséggel 43 ezer zsidót, férfit, nőt, öreget, gyereket lőttek bele egy hosszú völgyárokba. Timothy Snyder szerint ez volt Auschwitz főpróbája.⁹ Babij Jar tabutéma volt a szovjet időkben 1976-ig (ezt Anatolij Kuznyecov azonos című kiváló regénye törte meg, és Jevtusenko verse). A zsidók tömeges kivégzésének mai orosz tálalásában a tömegmészárlás „német fasiszták és cinkosaik gaztette” volt, a közel 200 ezer áldozatot a „hitleri kannibálok az ukrán nacionalizmus ideológiájának nevében irtották ki”.¹⁰

Babij Jar pontosan illene ahhoz a két másik gyalázatos mészárláshoz, amelyet megidéző a cikk címébe is beemelt mondatban Jurij Andruhovics. „Nagyon súlyos genetikai öröklődés van előttünk, Demjanyiv Laz és Bucsa a pusztulásnak ugyanabból a láncolatából való.” Bucsát nem kell magyarázni, a másik helyszínen a második világháború elején, akkori lengyel területen az NKVD több mint félezer ukrán és lengyel civilt végzett ki. Babij Jart, ahol ukránok is kollaboráltak, nem illeszti be e sorba sem Andruhovics, sem Matusiak, aki pedig a fenti Babij Jar-i holokauszt-emlékhely tudományos tanácsának tagja.¹¹

A XVIII. század végétől a zsidó népesség legnagyobb része mai ukrainai területen, a cári rezsim által lehatárolt övezetben élt, a cári birodalom páriájaként, és az elnyomás szörnyű formáit szenvedték el oroszoktól, ukránoktól és lengyelektől egyaránt. Sorsuknak és garantáltan nem birodalmi kultúrájuknak itt a helyük, ha nem is a történelmi hitelesség kedvéért, csak a birodalmi elnyomás jelenségéhez, analógiaként.

A „genetikai öröklődése” elmélete visszaüthet, mert ennek alapján a mai ukránok nyakába varrhatják a XVII. század óta sorozatosan végrehajtott ukrainai pogromokat. Levezethetik a történelmi ismétlődés „genetikai öröklődését” Bogdan Hmelnickij ukrán nemzeti hős pogromjaitól kezdve (az irodalomban a hős kozák Tarasz Bulba zsidó pogromját leíró Gogoltól) Babij Jaron keresztül egészen máig, ahogyan a putyini populista ideológia teszi, amikor nácizik. És abban a listában nem 3.0 állna, hanem legalább 300.0. Matusiak éppen úgy *a múlt tendenciózusan megszürt tényeit és szemléletét vetíti rá a jelenre*, akárcsak a putyini háborút igazoló ideológia.

A kiragadott negatív példák és idézetek szükségszerűen „nem merítik ki a nagy orosz kultúra ukránellenes repertoárját”, mint írja Matusiak. Dosztojevszkijt vádolják most azzal, hogy bevezette az eszmét, hogy minden bűnt el lehet követni, mert az megbocsátatik. Mint tudjuk, Dosztojevszkij végtelen számú szembeítható eszmét mondott ki hőseivel, végső soron azzal is vádolható, hogy egyáltalán írt. Az egész orosz vallásfilozófia erősen belegabalyodott a bűn témájába, de ha nem tévedek, a megbocsátás a keresztény szeretetelv alapgondolata. Láttuk a XX. században, hogyan asszisztáltak tömeggyilkosságokhoz, sőt népiirtáshoz a keresztény egyházak, visszaélve az Evangéliumok igazságaival, vagy azt feledve. De (Matusiak gondolatmenetét követve) ezek szerint az *evangéliumok szövege* lenne

felelős az erőszak és a bűnök „genetikai öröklődéséért”? Vagy talán azok szerzői...?

Valóban soha többé nem fogjuk úgy olvasni Dosztojevszkijt, mint azelőtt. Durva, kirekesztő nacionalizmusa nélkül nem teljes a róla alkotott kép. Nem tesszük jobban, ha nem misztifikáljuk Dosztojevszkijt se bálványként, se démonként, és nem használjuk fel sem szavait, sem őt birodalmi, sem más propagandára? Ehelyett elemezzük saját korában, a saját hibáival és korlátaival, mint korjelenséget is.

Matusiak idézi Fjodor Tyutcsjev is, aki szerinte „a birodalmi orosz pánszlávizmus kvintesszenciáját megtestesítő” költő, ami tendenciózus és durva minősítés. Tyutcsjev, a XIX. század közepének káprázatos poétája, birodalmi külszolgálatban állt. Nem akarnám ezt levakarni róla, de az ellentmondás, hogy van egy Tyutcsjev, a cár diplomatája, és egy Tyutcsjev, aki titokban zseniális és boldogtalan költő – ez a rejtvény akár a jelenre is érvényes kettősség. Másfél évszázada rendre félremagyarázott versét (pontatlan fordítása került be a cikkbe) Matusiak is félreérti. Első és utolsó sora azt mondja, hogy ésszel nem lehet megérteni Oroszországot, csak hinni lehet benne. Ravasz sorok. Matusiak úgy érti, hogy az orosz lélek nem magyarázható, így hinni kell benne, és szimplán átfordítja Ukrajnára: abban kell hinni. Tyutcsjev félelmetes sorai nekem azt jelentik, hogy Oroszország működése nem racionális, és csak az irracionális és kiszámíthatatlan, hovatovább vak hit élteti.

Pilinszky János 1972 karácsonyán tudta, milyenek a diktatúrák, a birodalmak. *A Karamazovok* újraolvasásáról írott cikkének zárszava segít megismételni, hogy az orosz irodalom még a fejvesztés után is túléli a kivégzést. „Annyi nyomtatott lap között ez a könyv mindig könyv. Az volt és az is marad.”¹²

1

https://www.academia.edu/77103318/Agnieszka_Matusiak_ukraińskie_rozstrzelane_odrodzenie_3_0_wobec_imperialnej_genetycznej_dziedziczności_wielkiej_kultury_rosyjskiej

2 <https://www.e-kalejdoskop.pl/wiadomosci-a230/rozstrzelane-odrodzenie-3.0-r11355>

3 <https://zbruc.eu/node/111815>

4 Erre akkor éreztem rá, amikor az 1990-es években az orosz nyelvű zsidó prózáról könyvet írtam. A zsidó asszimilációs törekvések jegyében a XIX. század közepén a zsidó írók oroszul kezdtek írni, mert éppen a „nagy” orosz irodalomba szerettek volna becsatlakozni, és besétáltak egy zsákutcába. Vlagyimir Zsobotyinszkij szerint a saját házuk helyett addig bámultak kifelé az utcán masírozó színes díszmenetre, amíg kiestek az ablakon.

5 Ha valaki szememre vetné, hogy az „ellenszerzők” esetében leragadtam a XX. századnál, segítségül hívom Szerb Antaltól *A világirodalom történetét* (Révai, 1941. 3. k. 53–54. old.): „Az orosz irodalomtörténetekben az írók életrajza oly megrendítő olvasmány, hogy az ember szinte már kényszeredetten elmosolyodik, amikor a harmincadik íróval kapcsolatban olvassa ugyanazokat a szörnyűségeket. Amint már mondtuk, Novikovot és Radiscsevet, az első orosz realistákat, halálra ítélték, majd Szibériába küldték. Puskin a Kaukázusba és saját birtokára száműzték, Lermontovot Puskin halálára írt ódája miatt a Kaukázusba; Puskin követői közül Polezsájevet huszonöt évi közkatonáskodásra kényszerítettek, a szelíd, német-romantikus Odojevszkij herceget tizenkét évi kényszerszolgálatra ítélték, azután mint közkatonát szolgált; Rylejevet kivégezték, Gribojedovot bebörtönözték (katonatiszt majd diplomata, 1828-ban teheráni követnévé nevezték ki, 1829-ben érte állomáshelyére, itt a felkelők kíséretével együtt felkoncolták). Bjelinszkijt csak betegsége mentette meg Szibériától, halálos ágyánál naponta érdeklődött egy csendőr, hogy nem érzi-e mégis jobban magát. Csáadejevet elmeorvosintézetbe csukták, a cárizmusnak ez is kedvelt büntetése volt. Herzen hat évig Vjatkában, majd hosszú ideig Novgorodban élt száműzetésben, míg végre külföldre menekült, Szaltikov nyolc évig élt száműzetésben, még az anyagi lelkű Turgenyevet is bebörtönözték, mert nekrológot írt Gogolyról, és Csernisevszkij húszéves szibériai fogsága mellett még Dosztojevszkij ismeretes sorsa is eltörlődött. És ez csak néhány név.”

6 Matusiak azért illeti gúnnyal Mandelstam özvegyének emlékiratait, és kérdőjelezi meg ironizáló idézőjellel „hősiességét”, mert róla készített műsort a lengyel rádió, de az ukrán Zerovról nem.

7 A német koncentrációs táborok személyzete is jelentős százalékban volt ukrán.

8 Lásd pl.

<https://www.dw.com/ru/pocemu-memorial-v-rf-sejcas-obvinaut-v-reabilitacii-nacizma/a-64899396> A Memorial dokumentumai ugyanis nem támogatták a nagy Sztálin, a nagy Szovjetunió elképzelést. Már 2008-ban elvették 20 év alatt összegyűjtött adatbázisukat, de akkor részben visszaadták.

9 <https://www.youtube.com/watch?v=S2V6eHaBxE>

10 <https://historyrussia.org/sobytiya/mesto-prestupleniya-babij-yar.html>

11 <https://babyntar.org/ru/news/494>

12 Kérdések kérdése, *Új Ember*, 1972. december 24.